

Aynurə Əmirova
ADU

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASI PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÇALIŞMALAR SİSTEMİ

Açar sözlər: *idarəetmə sistemi, təlim fəaliyyəti, səriştə, çalışmalar sistemi, ünsiyyət.*

Keywords: *system of management, educational activity, competence, system of exercises, communication.*

Ключевые слова: *система управления, учебная деятельность, компетенция, система упражнений, общение.*

Ali məktəbdə tədrisin ilkin mərhələsində tələbənin təlim fəaliyyətinin strukturu onun özünü təhsilləndirmə kimi psixoloji əsasda müəyyənləşməlidir. Belə olan halda idarəetmənin özü idarə edən və idarə olunan sistemin qarşılıqlı əlaqəsi kimi çıxış edir, birbaşa və əks-əlaqə ilə bir-birindən asılı olur.

İdarəedicilərin idarə olunan sistemin fəaliyyəti barədə informasiya alır, onu təhlil edir və idarəedicilərin qərar qəbul edir. Həmin qərar idarə olunan sistemə müxtəlif üsullarla ötürülür. Daha sonra həmin qərar əsasında idarəedicilərin sistem öz fəaliyyətini nizamlayır və yenidən idarəedicilərin orqana informasiya göndərir. Bu prosesdə əsas məsələ ondan ibarətdir ki, hər silsilə iş növü sistemin yeni keyfiyyət almasına yardımçı olmalıdır. Başqa sözlə desək, hər bir fəaliyyət sistemin inkişafına kömək etməlidir. Bu halda hər bir dövrü fəaliyyət idarəetmənin müxtəlif funksiyalarını, idarəetmənin subyekt və obyektlərinin hərəkətlərini, əməliyyatlarını yerinə yetirir.

İngilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrə təlim fəaliyyətinin idarə olunması prosesində müxtəlif tip, növ və vasitələrdən istifadə edilməklə nitq fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün kompleks çalışmalar sistemi işləyib hazırlamaq lazımdır. Bu, ingilis dilinin bir təlim fənni kimi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir [2, 4]. Ona görə də məşğələlərdə yerinə yetirilən kompleks çalışmalar nitq fəaliyyəti mexanizminin idarə olunmasının göstəricisidir.

S.F.Şatilov [7] xarici dillərin tədrisində bir neçə alt sistemi ehtiva edən kompleks sistemin əsas komponentlərini işləyib hazırlamışdır.

Biz də bu fikirdəyik ki, təlim-nitq fəaliyyətinin produktiv nəticəsinin əldə olunması, təlim materiallarının mənimsənməsi əsasında dil səriştəsinin inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi çalışmalar sistemi yaradılmalıdır. Metodik ədəbiyyatda çalışmalar adətən təlim vasitəsi kimi təqdim olunur. Çalışmalar real ünsiyyət prosesində istifadə olunan dil materialları əsasında hazırlanır və təqdimat, məşq və tətbiq mərhələlərini əhatə edir.

Çalışmaların yerinə yetirilməsi prosesində tələbələr əsasən kontekstdən kənar dil materialları üzərində iş aparırlar. Çalışmalar aşağıda göstərilən xarakterdə olur:

a) tanışlıq çalışmaları (oxuyun, oxuyun və dinləyin, tanış olun, aydınlaşdırın, yadda saxlayın və s.);

b) tanışlıq-məşq çalışmaları (yeni sözləri oxuyun, onların mənasını aydınlaşdırın, sözləri tək-tək, birləşmələrdə və cümlələrdə oxuyun; qaydalarla tanış olun; qaydalara əsasən mətnə qrammatik formaları seçin və s.);

c) məşq və məşq-axtarış çalışmaları (mətni oxuyun, verilmiş mövzuya dair qrammatik forma və konstruksiyaları tapın) [6].

İkinci mərhələdə təlim-nitq hərəkətlərinin eksteriorizasiyası üçün çalışmalar təklif olunur. Belə çalışmaları E.İ.Passov şərti-nitq çalışmaları adlandırır [5]. Onlar nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilir. Belə çalışmalar əsasən imitativ, cədvəl, transformasiya və reproduktiv xarakterlidir. Onların əsasını professional-şərti predmetli situasiyalar təşkil edir. Başqa sözlə, həmin situasiyalar peşəyönümlü ünsiyyətin formalaşdırılması üçün zəruridir və mənimsənməli olan dil və nitq materialları əsasında təqdim olunur.

İmitativ çalışmalar təlim-nitq fəaliyyətini düzgün təşkil etməyə kömək edir. Bu növ çalışmalar üçün mətnin müəyyən hissələrində (abzas, paraqraf) müəyyən məzmunu əks etdirən dil vahidlərinin tapılması səciyyəvidir. Cədvəl və transformasiya çalışmaları mətnlərdə lazımi formaların, söz birləşmələrinin, cümlələrin seçilməsi və onların bəzi dəyişikliklərlə nitq prosesinə gətirilməsi, eyni zamanda mətnin başa düşülməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Çalışmaların yerinə yetirilməsi tələbələrə təlim-nitq fəaliyyəti üçün avtomatlaşdırılmış, davamlı və möhkəm nitq bacarıqları tələb edir.

Xarici ölkələrdə də xarici dildə nitq fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə təlimin təşkilinə dair fərqli yanaşmalar mövcuddur. Məsələn:

- ESA (*Engage, Study, Activate* 'Məşğul et, Öyrən, Fəallaşdır'),

- QUE (*Observe, Hypothesise, Experiment* 'Müşahidə et, Fərziyyə irəli sür,

Eksperiment apar'),

- PPP (*Presentation, Practice, Production* – 'Təqdimat, Məşq, Nəticə').

Göstərilən yanaşmalardan ikisi (ESA, QUE) tədrisin ilkin mərhələsində tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunmasında və həmin prosesdə onlarda nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasında daha çox istifadə olunur. Məsələn, dərslərdə beyin həmləsi (*Brainstorming*) kimi metodik priyomun tətbiqi bu mərhələdə həyata keçirilir.

Üçüncü yanaşma (PPP) isə nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün həm Qərbdə, həm də Azərbaycanda geniş istifadə olunur.

Beynəlxalq münasibətlər və idarəetmə fakültəsində tədris burada müəyyən edilmiş dərsləklər, dərs vəsaitləri və əlavə materiallar əsasında tərtib olunmuş sillabuslar üzrə həyata keçirilir. Həmin dərs vəsaitlərində materiallar xüsusi bir sistem üzrə deyil, sərbəst şəkildə təqdim olunmuşdur, ona görə də onlar arasında əlaqə yoxdur.

Bizim müəyyənləşdirdiyimiz iş sistemi ümumi prinsiplərə uyğundur və əlavə təlim materialları (qəzet, audio-video, kütləvi informasiya vasitələri, autentik materiallar) əsasında tərtib edilmişdir. Bu zaman əsas diqqət yalnız materialların (tapşırıq və çalışmalar) ardıcıl təqdimatına deyil, həm də onların təqdim olunma

üsullarına yönəldilmişdir. Bəzi hallarda çalışmalar əlavə tapşırıqlarla təmin olunmuşdur. Bu isə yerinə yetiriləcək işlərin metodik sanbalını artırır.

Yuxarıda dediklərimizi ümumiləşdirərək tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunması strukturunu bir-birindən asılı olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən blokları əhatə edən sxem halında təqdim edə bilərik.

1. Avtomatlaşdırılmış şüurlu yazı vərdişinin möhkəmləndirilməsi üçün aparılan işlərin əsas növləri və formaları aşağıdakılardır:

- qrammatik təhlil; qrammatik-orfoqrafik tapşırıqlar; çətinləşdirilmiş üzdən-köçürmə; eşidib-anlama imlası, mətn(lər)dən seçilərək tərtib edilmiş imla.

- əzbər yazı, çətinləşdirilmiş üzdən-köçürmə; eşidib-anlama imlası; Bu zaman eşidib-anlama vərdişi inkişaf etdirilir və görmə və eşitmə yaddaşı məşqlər vasitəsilə möhkəmləndirilir.

2. Nitq bacarıq və vərdişlərinin korrekte edilməsi yönümlü işlərin əsas forma və növləri:

- leksik səviyyə – sözlərin semantik qruplaşdırılması, sinonimlərin seçilməsi, leksik vahidləri mətnin məzmununa və situasiyalara uyğunlaşdırma, ünsiyyət məqamından asılı olaraq leksik vahidlərin işlənmə çəliklərini müəyyənləşdirmə. Belə hallarda leksik biliklərin və vərdişlərin korreksiyası həyata keçirilir.

- nitq səviyyəsi – eşidib-anlama və danışmaq bacarıqlarının korreksiyasına yönəlməli analitik, sintetik və kommunikativ çalışmaların tərtibi.

Öyrədici çalışmaların alt sistemi		
1. Qrammatik bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə yönəlməli çalışmalar	2. Leksik bazanın genişləndirilməsinə yönəlməli çalışmalar	3. Nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəlməli çalışmalar

1. Birinci növ çalışmalar cədvəl, transformasiya və reproduktiv xarakterli olmaqla bütövlükdə peşəyönümlü təlim situasiyalarına əsaslanır.

2. İkinci növ çalışmalar analitik və reproduktiv xarakterli olmaqla oxu mətnləri (diskurs) və lüğətlə iş prosesinə əsaslanır.

3. Üçüncü növ çalışmalar peşəyönümlü predmetli situasiyaların təşkili prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinə əsaslanır və təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə şərtlənir.

Bu növ çalışmaların tərtibi zamanı yalnız tapşırıqların növü deyil, həm də onların təqdim olunma üsulları diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu o deməkdir ki, ilk baxışda adi iş üsulu kimi görünən sorğu (sual verilməsi) prosesinin də metodik xüsusiyyətləri vardır.

Tələbələrə təqdim olunan sualları biz iki növ üzrə müəyyənləşdirmişik:

a) *auditoriyaya müraciət*, b) *konkret tələbəyə müraciət*. Müəyyən tələbəyə ünvanlanmış suallar daha səmərəli hesab olunur. Sual verilən tələbə və auditoriya verilən suala necə cavab vermək barədə fikirlərini cəmləşdirə bilərlər.

Bu prosesdə müəllim hər bir tələbənin hazırlıq səviyyəsini nəzərə almalı, tələbənin cavab verə biləcəyi suallar təqdim etməlidir. Əks halda tələbələrdə ruh düşkünlüyü yaranar və özünə inamı azala bilər.

Sualın forması və tapşırığın növü (məzmunu) tələbəyə stimül verməlidir. Tələbə hazır informasiyanı təqdim etməklə kifayətlənməməli, fikirləşməli, təhlil etməli və variantları düzgün seçməlidir. Bu zaman müəllim hər bir konkret tələbənin imkanlarını nəzərə almalı və tapşırıqlarda müəyyən dəyişikliklər etməlidir. Sual verərkən tələbədən dərhal cavab almağa tələsmək olmaz, ona fikirləşmək, sualın cavabını düzgün tərtib etmək üçün vaxt vermək lazımdır. Psixolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, xarici dildə verilən suallara düzgün cavab vermək üçün 6 saniyədən 12-15 saniyəyə qədər vaxt lazım olur. Bu zaman müəllimin reaksiyası da mühüm rol oynayır, yəni cavabların düzgün olmadığını dərhal söyləmək o qədər də doğru deyildir. Əvvəlcə tələbənin cavabı təhlil edilə və düzgün olmayan informasiyanı onun yoldaşları müəyyənləşdirilə bilər. Təcrübə göstərir ki, tələbələrin cavablarının düzgün qiymətləndirilməsi müəllim və tələbələr üçün başlıca şərtidir.

Ali məktəblərdə təlim prosesində tələbələrin obyektədən subyektə çevrilmələrində təlim sorğularının vaxtında və səmərəli təşkili mühüm rol oynayır.

Tələbələrin təlim fəaliyyətinin məhsuldarlığı və onların fəaliyyətinin idarə olunması üçün sərbəst işlərin xüsusi yeri vardır. Həmin işlər aşağıdakılardır:

1. Reproduktiv – məşq xarakterli tapşırıqlar. Bu tapşırıqlar müvafiq nitq vərdişlərinin sərbəst şəkildə möhkəmləndirilməsinə istiqamətləndirilir.

2. Yaradıcı xarakterli tapşırıqlar:

- axtarış xarakterli tapşırıqlar (məsələn, müvafiq informasiyanı lüğətdə, dərslikdə, sorğu kitabçasında və ya İnternetdə axtarmaq),

- axtarış-analitik xarakterli tapşırıqlar,

- yaradıcı tapşırıqlar.

Birinci növ tapşırıqlar fərdi xarakter daşıyır, ikinci növ tapşırıqlar isə cütlərlə və ya qrup şəklində yerinə yetirilə bilər. Hər iki halda müəllimin məsləhətçi, kurator, nəzarətədiçi kimi fəaliyyət göstərməsi məsləhətdir. Onun işinin öyrədici xarakteri arxa planda qalır.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst işləri bütün tələbələr yerinə yetirməlidir. Hər hansı tələbə bu fəaliyyətdən kənar qalırsa və ya verilən tapşırığı lazımı səviyyədə yerinə yetirə bilmirsə, deməli, onun motivasiyası zəifdir. Birinci kurs tələbələrini sərbəst işlərin əhəmiyyətini düzgün müəyyənləşdirə bilmədikləri üçün onları ev tapşırığı kimi qiymətləndirirlər.

Sərbəst işlərin təşkilində və yerinə yetirilməsində müəllim düzgün mövqe seçməli, tələbələrə bu işə cəlb etməli, əldə olunan nəticələri müzakirə etməlidir. Bu prosesdə tələbələrə maksimum sərbəstlik verilməli, müəllimlər isə bu işə metodik cəhətdən düzgün istiqamət verməlidirlər.

Xarici dili öyrənmə prosesində tələbələrin dil səriştəsinin formalaşdırılmasının əsas vasitələrdən biri testlərdir. Testlərin alt sistemi özündə öyrədici və yoxlayıcı vəzifələr ehtiva edir.

Test nəticələrin xüsusi şkalasını müəyyən edən standart formalı tapşırıqların həllini verən, təhsilənlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini müəyyən edən, şəxsiyyətin əqli inkişaf və başqa xüsusiyyətlərini aşkar edə bilən tapşırıq növüdür [1]. Ənənəvi yoxlama işlərindən fərqli olaraq testlər yüksək səmərəliliyi təmin edir, vaxta qənaət etməyə imkan yaradır və qiymətləndirmənin obyektivliyini təmin edir. Testlər tələbələrin məşq və yoxlama – qiymətləndirmə fəaliyyətlərinin

həyata keçirilməsinə, müəllimlərin isə hər bir fərdin dil materiallarını hansı səviyyədə mənimsəməsinə müəyyən etməsinə imkan yaradır.

Məşq və yoxlama xarakterli testlərin hazırlanması zamanı iki məqama xüsusi fikir vermək lazımdır:

1) testlər tələbələrin təlim tapşırıqlarının yerinə yetirmə səviyyəsini müəyyən etməlidir,

2) testlər tələbələrə motivləşdirməli, onları daha yaxşı nəticələr əldə etməyə həvəsləndirməlidir. Məşq xarakterli testlər yerinə yetirilərkən onların açarları və qiymət meyarları əlavə olunmalıdır [3].

Bizim tərtib etdiyimiz tapşırıqlar sistemində testlər birinci mərhələ üçün nəzərdə tutulmuşdur və təlim-nitq tapşırıqlarının yerinə yetirilmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün vacibdir. Bu mərhələdə tələbələrə ayrı-ayrı cümlələr və ya mikromətləri oxumaq və aşağıdakıları yerinə yetirmək təklif olunur:

a) sözdüzəldici element olan qrammatik formanı (sözü) tapın,

b) boş buraxılmış yerlərə mənaya uyğun söz və ya söz birləşmələri yazın,

c) tanış mətnə məntiqi ardıcılığa əməl etməklə buraxılmış cümlələri daxil edin;

d) sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin düzgün tərcümə edilmiş variantını seçin.

İkinci səviyyədə təklif olunan məşq və yoxlama-qiymətləndirici testlər peşəyönümlü mətnlərdə və situasiyalarda dil materiallarının mənimsənmə səviyyəsini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bu zaman tələbələr aşağıdakı iş növlərini yerinə yetirirlər:

a) düzgün/səhv variantı seçin,

b) verilmiş təsvirə uyğun sözü müəyyənləşdirin,

c) eyni fikri yeni öyrənilmiş qrammatik forma və ya sözlə (söz birləşməsi) ifadə edin,

d) kontekstə uyğun düzgün söz seçin,

e) sintaktik funksiyalı və kontekst mənalı sözləri cümlələrə daxil edin.

Beləliklə, ali məktəb tələbələrinin ingilis dilini öyrənmə prosesində təlim fəaliyyətinin idarə olunmasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbələr onlara lazım olan peşə bacarıq və vərdişlərinə reproduktiv, reproduktiv-produktiv, tədqiqat və yaradıcı tapşırıqlar vasitəsilə yiyələnirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М.: ИКАР, 2009.
2. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. М.: Просвещение, 1982.
3. Куклина С.С. Учебная деятельность по овладению иноязычным общением и её организационные формы. Киров: ООО Радуга-ПРЕСС, 2013.
4. Лийметс Х.И. Как воспитывается процесс обучения. М.: Знание, 1982.
5. Пассов Е.И. Условно-речевые упражнения для формирования грамматических навыков. М.: Просвещение, 1978.
6. Рахманов И.В. Обучение устной речи на иностранном языке. М., 1980.

7. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. Л.: Просвещение, 1977.
8. Widdowson Henry. Communication and Community: The Pragmatics of ESP // English for Specific Purposes. 1998, vol.17, No 1, p.3-114.

Summary

Aynura Amirova

System of exercises in managing the process of teaching English to university students

In the methodology of teaching a foreign language, the types, types and means of management of educational activities are realized in the process of interaction between the teacher and the student when performing exercises.

In the methodical literature exercises are usually considered as a means of learning. The teacher uses them, but they are meant for students. Exercises are designed for presentation, training and application of specific language material in speech activity for use in real-life foreign-language communication.

The author has developed a sequence of tasks and exercises on the way they are presented. The exercises themselves were supplied with additional tasks and effectively used them in the process of teaching English.

Резюме

Айнура Амирова

Система упражнений при управлении процессом обучения английскому языку студентов вуза

В методике преподавания иностранного языка типы, виды и средства управления учебной деятельностью реализуются в процессе взаимодействия преподавателя и студента при выполнении упражнений.

В методической литературе упражнения обычно рассматриваются как средство обучения. Их использует преподаватель, но предназначены они для студентов. Упражнения предназначены для презентации, тренировки и применения конкретного языкового материала в речевой деятельности для использования его в реальном иноязычном общении.

Автор разработал последовательность заданий и упражнений по способу их презентации. Сами упражнения снабжались дополнительными заданиями и эффективно использовались в процессе обучения английскому языку.

Rəyçi: ped.e.d., prof. D.İsmaylova.